

توسعه کالبدی، بهسازی و نوسازی بافت های کهن شهری
(نمونه مطالعات موردی: بوشهر در کرانه شمالی خلیج فارس)

دکتر کیومرث حبیبی

عضو هیئت علمی گروه شهرسازی دانشگاه کردستان

دکتر ابوالفضل مشکینی

عضو هیئت علمی برنامه ریزی شهری دانشگاه زنجان

مهندس آرمان جهانگیری

فوق لیسانس شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران

بیان مسئله

اعتقاد بر این است که شهرهای امروزی بدون وجود بافتهای کهن بی هویت اند. اگر بخش مرکزی با بافتهای کهن آن چون محله ها، گذرها، بازارها، و سایر فضاهای باارزش گذشته بازشناسی و احیاء نشوند و زندگی در آن جریان نیابد شاهد مرگ تنها شاهدان تاریخ این کشور خواهیم بود. البته لازم به ذکر است که بافت های تاریخی لزوماً بافت فرسوده به حساب نمی آیند مگر اینکه واجد شرایط ذیل باشند.

الف) آشفته گی و ناکارآمدی شبکه ارتباطی؛

ب) بی‌هویتی بافتهای فرسوده؛

ج) کیفیت نامناسب بناها در بافت‌های فرسوده.

با وجود آگاهی از اثرات نامطلوب ناشی از توسعه‌های کالبدی شهر بر محیط طبیعی این واقعیت را نیز می‌باید قبول کرد که توسعه‌های شهری امری اجتناب‌ناپذیر است. نگاهی به پیش‌بینی اطلاعات و آمار ایران در سال ۱۴۰۰ با تخمین جمعیت ۱۳۰ میلیون نفر و با محاسبه نرخ رشد شهرنشینی فعلی نیاز به حداقل ۲ برابر مساحت کنونی برای شهرها را قطعی می‌سازد و اگرچه رشد درون‌شهری می‌تواند بخشی از این نیاز را مرتفع نماید، توسعه غالب در حومه شهرها اتفاق می‌افتد، جایی که توسعه کاربریهای ناندیشیده زمین نه تنها باعث تحلیل زمینهای مرغوب و از بین رفتن اکوسیستم‌های حساس می‌گردد بلکه به دلیل آنکه تنها هدف چنین توسعه‌هایی افزایش مقیاس است به دنبال خود تمرکزگرایی، تخصص‌گرایی و مکانیزه شدن را به ارمغان می‌آورد که هر دو محیط طبیعی و مصنوعی را دچار بحران می‌سازد. برای کنترل و هدایت چنین توسعه‌هایی مشخص نمودن جهات مطلوب توسعه، مکانهای صحیح زمین و اعمال سیاستهای حفاظت طبیعی در راستای اهداف اجتماعی-اقتصادی نیاز به برنامه‌ریزی توسعه زمین‌های شهری دارد. (امین‌زاده، بهناز، ۱۳۷۹، ص ۹۴) توسعه فیزیکی و رشد جمعیت شهری ایران تا چند دهه قبل دارای افزایش متعادل بوده است. با بروز تحولات جدید، شهرها به ویژه شهرهای بزرگ تغییرات و دگرگونی‌هایی را پذیرفتند. این دگرگونی‌ها به شکل افزایش سریع جمعیت و گسترش فیزیکی شهرها و به صورتی نامتعادل بوده است، سطح زیر ساخت شهری بیشتر تحت تسلط ساختمانهای مسکونی بوده و در حقیقت بین کاربری‌های شهری و اختصاص زمین و سرانه‌های شهری تناسب معقولی برقرار نبوده است. (دهاقانی، ۱۳۷۳، ۴۱۹) چنین حالتی را می‌توان در اکثر حوزه‌های شهری کشور صادق دانست با این وجود تنها گسترش محدوده قانونی شهری و امکان ساخت و ساز در نواحی پیرامون شهری همراه با جایگزین شدن اقشار مرفه باعث فرسودگی و تخلیه جمعیتی بافتهای قدیمی شهری نمی‌گردد و فاکتورهایی چون مدیریت ضعیف شهری و فقر داده‌های آماری و اطلاعاتی، طرحهای تیپ شهرسازانه و غالباً با دید معماری، عدم در نظرگیری شاخصهای اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی، ضعف امکانات مالی جهت اجرای طرحها، عدم

وجود نیروی انسانی متخصص، مشارکت ضعیف مردم در اجرای طرحها همراه با ناتوانی آنان در نوسازی بافتهای مسئله دار شهری نقش اساسی تری را در این زمینه ایفا می کنند. با قبول چنین واقعیتهای تلخی نیز بافتهای قدیمی و فرسوده هنوز داری اهمیت و ارزش هستند که مهمترین آن به قرار زیر است:

بعد نظری تجزیه و تحلیل نظریه های توسعه کالبدی در بافتهای قدیم شهری:

- اهمیت این بافتها در کالبد شهرها به عنوان قلب تپنده اقتصادی؛
- پاسخگویی به نیازهای جمعیت رو به تزاید؛
- اهمیت بار فرهنگی این بافتها؛
- وجود عناصر و المانهای با ارزش تاریخی؛
- مشکلات ترافیکی حاصل از این بافتها؛
- اهمیت ولزوم خدمات رسانی به این مناطق در زمان بحران؛
- قطعیت خطر وقوع زلزله و عدم امکان پیشگویی زمان وقوع زلزله؛
- لزوم استفاده از سیستمهای جدید برنامه ریزی و پردازش اطلاعاتی.

محدوده مورد مطالعه

محدوده مورد نظر، قسمتی از شهرستان بوشهر است که در شمالی ترین نقطه شهر قرار گرفته است. این محدوده به علت ساختار و قدمت خاص خود، محدوده بافت قدیم بوشهر در نظر گرفته شده و تحت ضوابط قوانین سازمان میراث فرهنگی است. بافت قدیم شهر، مثلی است که راس دوضلع جانبی آن در حاشیه دریا و قاعده آن درخشکی است. البته اکنون یک ضلع از آن در مجاورت اداره بندر، قرار گرفته و ارتباطش با دریا کاملاً قطع گردیده است. قدمت بوشهر به زمان نادر شاه افشار می رسد. بافت قدیم بوشهر، با توجه به نحوه استقرار و عناصر خاص خود، با بافت دیگر بنادر ساحلی متفاوت بوده دارای بافتی متراکم است. به عبارت دیگر، با توجه به محصور بودن به وسیله دریا از چند طرف، جهت تعداد زیادی از مسیرها به طرف خط ساحلی است. نیاز به دسترسی به ساحل و محدود بودن دماغه شبه جزیره به دریا، منجر به شکل گیری

بافتی متراکم با مسیرهای باریک شده است. بافت قدیم چهار محله با نامهای بهبهانی، شبندی، دهدشتی و کوتی داشته است. علاوه بر آنکه هر محله دارای چند مسجد، مدرسه، حمام و آب انبار بوده، بازار شهر نیز در محل های دهدشتی و شبندی واقع بوده است. در حال حاضر مسیر اصلی بازار در خیابان جدید آهنگران قرار گرفته است. با توجه به منحصر به فرد بودن ساختار بافت قدیم بوشهر، این محدوده از ارزش تاریخی و هویت کالبدی بسیار زیادی برخوردار است. از سوی دیگر به مرور زمان و به علل مختلف، این بافت دارای معضلات و مشکلات فراوانی گردیده است. نیازهای امروزی مردم در این محله، برآورده نمی شود. کلاً بافت قدیم از کمبود تأسیسات و تجهیزات شهری رنج می برد. به علت مهاجرت ساکنان بومی و عدم وجود ضوابط راهبری لازم، ابنیه بافت رو به فرسودگی نهاده و به تدریج متروکه و مخروبه شده است.

این پروژه جهت رفع مشکلات و معضلات این محدوده تعریف شده و این مسائل و معضلات عبارتند از:

- از بین رفتن هویت و ارزش های تاریخی بافت؛
- تخریب تدریجی ساختار کالبدی بافت؛
- کاهش ارزش و اعتبار محلات در بافت قدیم؛
- جابه جایی اقشار و مهاجرت ساکنان بومی محلات؛
- مشکل شبکه فاضلاب و ایجاد آلودگی شدید در جوبهای کوچه ها؛
- عدم دسترسی های مناسب سواره و پیاده در بافت؛
- قطع ارتباط مناسب دریا با بافت قدیم؛
- عدم وجود امنیت مناسب در بافت.

شکل ۱: بافت قدیم شهر بوشهر بر کرانه خلیج فارس

ادبیات موضوع

ظهور و پیدایش علوم مرتبط با شهرسازی و برنامه ریزی باعث گسترش و نشر افکار و تئوری های مختلفی در باب شهر و توسعه شهری گردیده است. این نظریات غالباً در ۱۵۰ سال اخیر از طرف محققان بنامی همچون اوژن ویوله لودوک (۱۸۷۹-۱۸۱۴)، جان راسکین (۱۹۰۰-۱۸۱۸)، کامیلو بویی تو (۱۹۱۴-۱۸۳۶)، کامیلوسیت (۱۹۰۳-۱۸۴۳)، لوکا بلترامی (۱۹۳۳-۱۸۵۴)، لئوناردو بنه ولو (۱۹۳۳)، لودویکو کوآرونو (۱۹۸۷-۱۹۱۱)، گوستاو جیووانی، پاتریک گدس (۱۹۳۲-۱۸۵۴)، لوکوروبوزیه (۱۹۶۵-۱۸۸۷)، لوئیس مامفورد (۱۸۹۵)، کوین لینچ (۱۹۸۴-۱۹۱۸)، آلدو راسی (۱۹۹۷-۱۹۳۱)، کریستوفر الکساندر (۱۹۳۶)، کنستانتین دوکسیادس (۱۹۷۵-۱۹۱۳) ریچارد راجرز (۱۹۳۳) ارائه شده است که به دو مورد که در زمانهای متفاوت از راهکارهای بعضاً متضادی استفاده می کند خواهیم پرداخت:

الف- کامیلوسیت معمار و شهرساز اتریشی بود که مهمترین اثر وی کتاب «هنر ساختن شهرها» به سال ۱۸۸۹ می باشد. در این کتاب وی برداشتی کاملاً زیبایی شناسانه از شهرهای قرون وسطی و رنسانس دارد. سیت خواستار ساماندهی فضاهای شهری بود و اعتقاد داشت که در آرایش فضاهای شهری باید از هنر بهره جست. براین اساس بود که درصدد زنده کردن فضاها و

بافت های کهن شهری برآمد و راه حل‌های هنری را مطرح نمود و در قالب چنین راه حل‌هایی، طرح‌های تزئینی شهری را عنوان کرد. (حبیبی و مقصودی، ۱۳۸۱: ص ۳۹ تا ۴۰).

ب- راجرز از معماران و شهرسازان موفق بریتانیایی اواخر قرن بیستم است. به عقیده وی، فضاهای شهری همچون تصاویر ذهنی و انتزاعی، قابلیت برداشتن و گذاشتن را دارند، یعنی فضاهایی انعطاف پذیر می باشند. بر پایه نظریات، اصول و دستورالعمل های راجرز در مقطع اول زندگی حرفه ای او می توان دریافت که هدف وی، تدوین طرح های کاملاً انعطاف پذیر در کلیه سطوح و خلق فضاهای خدمت رسانی از طریق فناوری های برتر می باشد. کاربری مورد نظر وی، کاربری مختلط و چند عملکردی است. شیوه اقدام، نوسازی و بازسازی است و روش اقدام به صورت موضعی - موضوعی است. تفکرات راجرز در مقطع دوم، به سالهای ۱۹۹۰ به بعد برمی گردد. در این سالها، شدت علاقه راجرز به صنعت کاهش یافته است و توجه وی بر وجوه نامحسوس روابط پیچیده بین مردم و فضا، ساختمان ها و شهر بیشتر شده است. وی، برای تکمیل عقایدش درخصوص تدوین طرح های انعطاف پذیر، در این مرحله از زندگی اش به این نتیجه رسیده است که رمز انعطاف پذیری در پایداری آنها است و پایداری حاصل نمی شود، مگر در ارتباط با محیط پیرامون (همان منبع ص ۵۲ تا ۵۴). در ایران نیز سیدمهدی عزیزی در سال ۱۳۷۹ در پژوهشی با عنوان تحلیل فرآیند توسعه شهری معاصر در ایران به سیر تحول سیاستهای مداخله در بافتهای کهن شهری می پردازد. (عزیزی، مهدی، ۱۳۷۹، ص ۳۷ - ۴۶) کیومرث حبیبی در رساله دکتری خود با عنوان «بهنسازی و نوسازی بافتهای کهن شهری ...» ضمن بررسی ادبیات برنامه ریزی ۱۰ شهر ایرانی و ۱۶ شهر خارجی، سیاستها و راهبردهای مداخله در این شهر ها را با هم مقایسه و سرانجام طرح پیشنهادی خود را جهت احیای بافت کهن شهر زنجان ارائه داده است. (حبیبی، ۱۳۸۵) زمینه های تئوریک یاد شده و مطالعات نمونه ای که در زمینه شهرهای دنیا و ایران انجام شده است، الگوی ویژه ای از تحولات کالبدی - فضایی و اجتماعی شهرهای دنیا و ایران ترسیم می کنند که مسئله مندی و مشکل سازی صفت بارز آن است.

سیر تحولات کالبدی- فضایی بوشهر در صده اخیر

بندر بوشهر تا سالهای اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی مهمترین بندر خلیج فارس بود. وجود کنسولگری دولتهای مختلف و تجارتخانه های بسیار و نیز حجم بالای تجارت خارجی، حکایت از اهمیت و اعتبار سیاسی - اقتصادی این شهر در دوران خود دارد. به تدریج با ظهور تحولات اقتصادی و سیاسی، چه در سطح بین المللی و چه در سطح کشوری، بوشهر اعتبار سیاسی و اقتصادی خود را در صحنه اقتصاد کشور از دست داد. با کشف نفت در خوزستان (سال ۱۲۸۷ق) و کشیده شدن راه آهن سراسری و همچنین رونق یافتن شهرهای آبادان، خرمشهر و ... نقش بوشهر تضعیف شد. این امر در کاهش اقدامات عمرانی در این شهر تأثیر قابل ملاحظه ای گذاشت. از سال ۱۳۴۰ به بعد با توجه دولت به بوشهر و سرمایه گذاری در بخشهای نظامی (نیروی هوایی و دریایی)، احداث بندرگاه در سال ۱۳۴۵، به دلیل افزایش نسبی حجم تجارت خارجی در سطح مملکت و همچنین ایجاد مرکز انرژی اتمی در دهه پنجاه، این شهر رونقی تازه یافته و توسعه و گسترش پیدا کرد. در این دوره همانطور که در بررسی تحولات کالبدی به طور مشروحی بررسی می شود، بی توجهی به بافت کهن و عدم تهیه طرحهای اجرایی مربوط به آن، باعث فرسودگی و خرابی بیشتر آن شد. در دهه شصت و هفتاد با آغاز جنگ تحمیلی و تهاجم نیروهای متجاوز عراق به تأسیسات خرمشهر، آبادان و بندر امام، ضرورت توسعه دیگر بنادر خلیج فارس و دریای عمان احساس شد. در این میان، بوشهر نیز دوباره مورد توجه قرار گرفت و اقدامات عمرانی قابل توجهی در شهر انجام یافت. بافت قدیم بوشهر همانند دیگر شهرهای جنوبی کشورمان برای استفاده حداکثر از جریان هوا به صورت بلوکهای کوچک تک خانه ای تا چند خانه ای است. حد فاصل این بلوکهای نامنظم کوچه های باریکی است که مرتباً با یکدیگر تداخل دارند و در جهت خاصی حرکت نمی کنند. سلسله مراتب دسترسی نیز اینگونه که در شهرهای مرکزی کشور شکل گرفته در این سطوح نیست. حتی بازار نیز که اصلی ترین راسته بافت بوده و از دروازه شهر تا لنگرگاه ادامه داشته تحت تأثیر مالکیت های اطراف خود مرتباً تغییر عرض می دهد. گفتنی است که در چنین شرایطی حتی میدانها و میدانچه ها نیز تعریض تصادفی معابر به نظر می آیند. راسته اصلی دیگری که در بافت وجود داشته راه ارتباطی ما بین دروازه

شهر تا کلیسای گریگوری است که بعدها خیابان انقلاب در محل آن احداث گردید. ساحل دریا نیز به صورت گذری کمربندی ارتباط ما بین کنسولگری انگلیس، ساختمان امیریه و تجارتخانه‌ها و لنگرگاه را برقرار می‌کرده است. مساجد اهل تسنن و تشیع در کنار یکدیگر به فعالیت‌های خود ادامه می‌داده و حسینیه‌ها نیز جایگاهی ویژه دریافت داشتند. وجود حسینیه زنانه و حسینیه بچه‌ها که به صورت جداگانه یکی برای خانم‌ها و دیگری برای بچه‌ها در نظر گرفته شده بود، از خصوصیات منحصر به فرد بوشهر قدیم است. سیمای عمومی بافت قدیم بوشهر با وجود حجم و ارتفاع متفاوت اجزاء، دارای انسجام و یکپارچگی خاصی است. بناهای مختلف در این محدوده با وجود تفاوت‌هایی که به واسطه اقلیم و مصالح خاص با یکدیگر دارند و همچنین فرهنگ خاص معماری (به جهت تبادل افکار و سنت‌های ساختمانی ملیت‌های مختلف ساکن در بوشهر) تحت تأثیر متقابل با یکدیگر، هماهنگی مطلوب و مناسبی را به وجود آورده‌اند. این در حالی است که طبقه همکف به ندرت دارای پنجره است. در مواردی نیز قابهایی هم اندازه پنجره‌ها در بدنه کار شده و در کنار آنها ترکیبی مناسب را ایجاد نموده است. خانه‌ها اغلب دو یا سه طبقه‌اند. در مناطق شرقی که زمین مرتفع‌تر از قسمت غربی است، اکثر خانه‌ها دو طبقه‌اند و در منطقه غربی که اراضی آن نسبتاً کم ارتفاع است، ساختمانهای سه طبقه بیشتری احداث گردیده و ارتفاع طبقات کلاً کشیده‌تر است. هر چند که برای این تفاوت در ساخت می‌توان قدمت منطقه را نیز مورد نظر قرار داد. در ابتدا هسته اولیه بندر بوشهر در قسمت شرقی که ارتفاع مناسب‌تری از سطح دریا داشته، شکل گرفته و پس از توسعه به سمت غرب ادامه یافته است. در نتیجه در قسمت غربی که نسبتاً متاخرتر است، معماری بناها تغییراتی نموده و در عناصر تزئینی و همچنین احداث شناشیرها، تکامل بیشتری حاصل گردیده است. احداث ساختمانهای بلندتر و طبقات کشیده‌تر می‌تواند اثر این تغییرات باشد. از دیگر عناصری که در سیمای بافت خودنمایی می‌کنند دست‌اندازهای واقع در پشت بام خانه‌هاست که ترکیبی از چوب و فلز در بین ستونهای سنگی است و آخرین مرحله ساختمان را با پر و خالی کردن سطح کاملاً سبک نموده است.

شکل ۲: سیمای بافت از سمت دریا

مسائل و مشکلات کنونی بافت قدیم بوشهر

بوشهر به عنوان نمونه‌ای از شهرهای خاورمیانه مطرح می‌شود که بخش عمده‌ای از بافت های تاریخی آن در معرض نابودی و تخلیه جمعیت است. تخلیه بافت قدیم شهر از ساکنان بومی و ادارات دولتی و تصرف آن توسط مهاجران غیربومی و به ویژه جنگ‌زدگان از روستاهای خوزستان طی دوران جنگ ایران و عراق نبود انگیزه و توانایی مالی ساکنان جدید در حفاظت از بناها، مداخلات کالبدی و مدرن‌گرایی، از جمله عواملی‌اند که آسیب جدی را به بافت قدیم بوشهر وارد کرده‌اند. این بافت ضمن آنکه بیشترین انطباق را با شرایط اقلیمی خود دارد، از زیبایی خاصی نیز بهره‌مند است. تراکم و پیچیدگی زیاد بافت شهر، خرد شدن بلوک‌های شهری با تقسیمات زیاد و برخورداری از بیشترین بازشوها در نمای خارجی و استفاده از بالکن‌های چوبی که از بدنه ساختمان‌ها بیرون زده‌اند با شبکه‌های چوبی آن برای حفظ حجاب و ایجاد سایه، کوچه‌های باریک و کم‌عرض با ارتفاع نسبتاً زیاد به منظور ایجاد سایه و جریان باد، که بناگاه این

کوچه‌های تنگ به میدانچه‌ای باز می‌شود، همگی به معماری بوشهر هویتی خاص می‌بخشد. مهاجرت از بافت قدیم به محلات نوساز شهر نیز این‌گونه است که عدم انطباق بافت قدیم بوشهر به مانند اکثر شهرهای ایران با شرایط و نیازهای روز، سبب مهاجرت ساکنان بومی آن به محلات نوساز شده است. اشغال و تصرف خانه‌های متروک توسط دیگر گروه‌ها و نبود انگیزه لازم در نگهداری و مرمت این ابنیه، فرسودگی و زوال روزافزون قدیمی شهر را در پی داشته است. ایجاد و گسترش مناطق نوساز و عدم رسیدگی به محلات قدیمی بین سال‌های ۶۴-۱۳۴۵ و به ویژه پس از تهیه طرح جامع در سال ۱۳۵۴ باعث شد اغلب ادارات و سازمان‌های دولتی که تا آن زمان همگی در بافت قدیم مستقر بودند به محلات جدید منتقل شوند. به تبع این سلب اعتبار از بافت قدیم و حرکت تجددگرا در شهر، اقشار متوسط و مرفه بومی نیز از محلات قدیم به مناطق نوساز مهاجرت کردند و در مقابل اقشار کم‌درآمد و مهاجران فقیر جانشین آنان شدند. بدینسان بافت سنتی و بومی بوشهر، به مانند اکثر شهرهای تاریخی و قدیمی ایران، محل سکونت افراد غیربومی با فرهنگ‌های مختلف شده است. عدم رسیدگی به بخش قدیم شهر، در مقابل سرمایه‌گذاری و رشد محلات نوساز و وجود مسادل و مشکلات یاد شده در بافت قدیم و نیز رواج فرهنگ تجددگرایی و تمایل به الگوهای معماری غیربومی سبب تخلیه تدریجی بافت از ساکنان بومی و ادارات دولتی و انتقال آنان به بخش‌های جدید شهر شد.

استان بوشهر به دلیل نزدیکی به (مناطق جنگ‌زده) استان خوزستان طی یک دهه اخیر پذیرای جمع کثیری از مهاجران جنگ‌زده از این خطه بوده است. درصد مهاجران به کل جمعیت استان بوشهر بین سال‌های ۶۱-۱۳۵۵ از ۲۰ درصد به ۳۶ درصد افزایش یافته است. این نسبت گویای شدت مهاجرپذیری استان بوشهر طی سال‌های اخیر به ویژه در دوران جنگ تحمیلی است. مهاجران جنگ‌زده در بوشهر، اماکن خالی و متروک و یا خانه‌های سازمانی را به تصرف خود درآورده‌اند. به استقرار آنان در سه نقطه مشخص بافت قدیم شهر، خانه‌های سازمانی شهرک راهنمایی و رانندگی و در سرای ملک‌التجار «بهمنی» واقع در حومه بوشهر می‌توان اشاره کرد. سکونت در بافت قدیم بوشهر وجود ساختمان‌های متروک که بعضی مالکان آن از کشور خارج شده‌اند، اتاق‌های بزرگ واقع در خانه‌های سنتی و ارزانی اجاره‌بها و قیمت زمین در بافت قدیم

شهر، سبب هجوم جنگ‌زدگان به این بخش از شهر شده است. آنان بسیاری از بناهای بارزش را اشغال کرده و بیشترین آسیب را به بافت قدیم وارد کرده‌اند. در بسیاری از این ساختمان‌ها چندین خانوار و در برخی موارد بیش از ۲۰ خانوار مستقر شده‌اند. فشار تراکم جمعیت، فرسودگی، نبود انگیزه لازم برای مرمت بناها، فرهنگ خاص و شرایط بحرانی مهاجران جنگی باعث تخریب و فرسودگی بیش از پیش ساختمان‌های سنتی و قدیمی اما زیبای بافت قدیم شده است. از آنجا که سرویس‌های یک ساختمان پاسخگوی نیاز چندین خانوار نیست، آنان بدون توجه به سبک معماری و ارزش بناهای اشغال شده، اقدام به ایجاد تسهیلات لازم کرده‌اند که اثرات تخریبی زیادی برجای گذاشته است. مهاجران جنگ‌زده شاید به دلیل آنکه اقامت خود را در این نقاط موقت می‌دانستند و حقوق و دارایی‌های خود را در موطن خویش از دست رفته می‌دیدند و نیز خاطره‌ای و علاقه‌ای به این اماکن تصرف شده نداشتند، نه تنها در نگهداری و مرمت آن همت نکرده، بلکه اجزای تزئینی و بارزش ساختمان‌های قدیمی را تا حد امکان از جا کنده و به فروش رسانده و یا با خود برده‌اند. مداخلات کالبدی در بافت قدیم بوشهر براساس این موارد انجام شده است که به قرار زیر است: نخستین مداخله کالبدی در بخش قدیم شهر به دوران پهلوی اول باز می‌گردد، تخریب حصار و دروازه شهر در همین دوره صورت گرفته است، احداث خیابان ششم بهمن در سال ۱۳۴۱ (خیابان انقلاب فعلی) که شهر را به دو بخش کاملاً مجزای شرقی و غربی تقسیم کرد، در سال ۱۳۴۵ بخش حاشیه‌ای تجاری بندرگاه در قسمت شرقی شهر، به طول ۸۰۰ متر و به عرض ۶۰ متر کاملاً تخریب شد. امروز این اراضی در اختیار اداره بنادر و کشتیرانی است و با دیواری ممتد از شهر جدا شده است، به طوری که هم از نظر سبک معماری و هم به لحاظ پیوند شهری از فضای ساخته شده مجاور خود کاملاً مجزاست. در سال‌های ۶۲- ۱۳۶۰ شهرداری به تخریب قسمتی از بازار قدیم (بازار آهنگرها) اقدام کرد. هر چند این تخریب ظاهراً به دلیل فرسودگی این قسمت از بافت بوده، ولی این ظن را قوت بخشید که شهرداری درصدد احداث خیابانی شرقی- غربی در این قسمت از شهر است. این امر سبب شد تا محدوده این محور فرضی و مبهم معطل اقدامات بعدی دولت و از مرمت و نوسازی بناها نیز غفلت شود. در حالی که چنین محوری در هیچ طرحی وجود نداشته است و در آخر اینکه طرح توسعه اداره

بندر که طی سال‌های اخیر موجب تخریب قسمت وسیعی از حاشیه شرقی بافت شده است مشرف به بندرگاه است و برخی از باارزش‌ترین بناها و مجموعه‌ها نیز در آن قرار دارد. در این مورد نیز نبود قطعیت خط محدوده طرح و در نتیجه عدم اطمینان مردم از سرنوشت بافت همجوار آن، باعث بلاتکلیفی ساکنان و فعالیت‌های بخش شرقی بافت شده است. به نحوی که روز به روز بر مقدار خرابه‌ها و متروکه‌های ناحیه شرقی بافت افزوده می‌شود و حیات خود را از دست می‌دهد. (برگرفته از سایت اطلاع‌رسانی شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۸۴) به طور خلاصه مهمترین عوامل موثر بر فرسودگی بافت قدیم بوشهر عبارتند از:

- اهمیت ندادن به بافت به منظور حفظ حیات زنده و فعال آن از طریق ایجاد عملکرد مناسب در فضاهای موجود آن و کمبود امکانات آموزشی، فرهنگی و تفریحی؛
- بی‌توجهی حتی نسبت به کالبد و ساختمان‌های قدیمی و سنتی و نبود حفاظت از عناصر و اجزای آن؛
- قصور در خدمات‌رسانی به بافت از لحاظ مشکلات ساختاری و تنگی کوچه‌ها از جانب مسئولان ذیربط؛
- نارسایی در رفع مشکلات بهداشتی نظیر نارسایی در سیستم جمع‌آوری و حمل زباله همراه فشارها و تخریب‌هایی که طی سال‌های اخیر توسط جنگ‌زدگان صورت گرفته است؛
- نبود تعلق خاطر اکثر ساکنان آن و فقدان انگیزه برای نگهداری و مرمت ابنیه سنتی؛
- سکونت طبقات کم درآمد و مهاجرت افراد مرفه و برخوردار (اقشار متوسط و مرفه انگیزه‌ای برای سکونت در این بخش از شهر را ندارند و با ترک آن فرسودگی تدریجی آن را نیز تسریع می‌کنند)؛
- انتقال واحدهای دولتی از بافت قدیم؛
- نبود رسیدگی به این بخش از شهر به منظور ایجاد عملکردهای مناسب؛
- عدم انطباق آن با شرایط و نیازهای زندگی معاصر و رواج فرهنگ تجددگرایی؛
- نفوذ پذیری سخت به داخل محلات ناشی از ارگانیک بودن بافت به ویژه جهت اتومبیل؛
- بی‌توجهی مردم نسبت به بهداشت عمومی همراه با مشکل دفع فاضلاب؛

- جایگزینی افراد کم بضاعت و محروم تر جامعه به جای ساکنین قبلی.

شکل ۲: بافت قدیم و ارگانیک بوشهر و نحوه تفکیک واحدهای مسکونی

اهداف، راهبردها و اقدامات مورد نیاز جهت بهسازی و نوسازی بافت کهن بوشهر

مهمترین اهداف از بهسازی بافت قدیم بوشهر شامل تحول در بخشهای مختلف اقتصادی - اجتماعی براساس حمایت و هماهنگی بخشهای مختلف دولتی و خصوصی، تقویت بنیه مالی ساکنان، اعاده حیثیت بافت قدیم و بذل توجه به آن به عنوان یک ناحیه شهری، کمک به محلات قدیمی از طریق افزایش توانایی ها و امکانات این محلات به منظور جوابگویی مناسب به نیازهای متعارف زندگی امروز و جلوگیری از مهاجرت ساکنان باقیمانده و انهدام بیش از پیش ساختارهای فرهنگی و اجتماعی این محلات، جلوگیری از فرسودگی و تخریب بافت، ترویج فرهنگ مرمت و نگهداری، شناخت سنتهای زیست محیطی و معماری شهری و احیای این سنتها از طریق ارائه الگوی مناسب شهری در جهت استمرار حیات کالبدی و اجتماعی شهر و اتصال این سنتها به سنتهای آینده. بنابراین جهت رسیدن به اهداف فوق راهبردهایی چون:

- بازگشت و انتقال برخی ادارات دولتی مناسب به بافت قدیم؛

- پیوند دادن بافت قدیم با فعالیتهای تجاری؛
 - اصلاح و تقویت سازمان فضایی مرکز قدیمی شهر با تکیه بر سازمان محلات قدیم؛
 - ایجاد و توسعه فضاهای خدماتی و عمومی؛
 - اصلاح معابر قدیمی بافت؛
 - رفع نارسائیه‌ها، تأسیسات و تجهیزات بافت قدیم همچون شبکه فاضلاب؛
 - معطوف کردن سرمایه‌گذاریهای دولتی، خصوصی، بانکها به بافت قدیم؛
 - استفاده از الگوهای معماری بومی در طراحی بناهای جدید؛
 - ارائه الگوی مرمتی از طریق مرمت برخی بناهای باارزش بافت قدیم و ترویج فرهنگ مرمت و نگهداری؛
 - انتقال مهاجران از مکانهای مورد نیاز تعریف و تبیین شده است.
- جهت رسیدن به راهبردهای فوق اقداماتی چون :
۱. اولویت حرکت پیاده در کل بافت؛
 ۲. ارتقاء کمی و کیفی عملکردها؛
 ۳. ارتقاء ایمنی و امنیت درون بافت؛
 ۴. حفظ و احیاء سلسله مراتب دسترسی بافت؛
 ۵. تأمین نیازهای فیزیکی ساکنان؛
 ۶. تقویت و احیاء کانوهای فعالیت؛
 ۷. ارتقاء کیفیت شبکه تأسیسات و تجهیزات شهری؛
 ۸. احیاء و ایجاد حوزه‌های جاذب گردشگری؛
 ۹. ارتقاء ایمنی و امنیت محیط جهت جذب توریست؛
 ۱۰. تعریف محورهای گردشگری داخل بافت؛
 ۱۱. تأمین کاربریهای مناسب با تقاضای توریست (رستوران، هتل و ...)
 ۱۲. انطباق ادارک ذهنی شهروندان برمنظر عینی شهر؛
 ۱۳. تأکید و تقویت ارزشهای ذهنی شهروندان؛

۱۴. احیاء خاطرات جمعی اهالی؛
۱۵. افزایش خوانایی و کشش در بافت؛
۱۶. احیاء معماری بومی؛
۱۷. رعایت محدوده آسایش محیطی افراد در طراحی فضاهای شهری؛
۱۸. رعایت محدوده آسایش اقلیمی در طراحی کالبدهای جدید (نوسازی)؛
۱۹. از بین بردن آلودگی های محیطی؛
۲۰. بهینه سازی ساخت وسازها در مصرف انرژی کالبدی - فضایی در جهت صرفه جویی؛
۲۱. به حداقل رساندن استفاده از عوامل آلوده کننده و ناسازگار با محیط (ماشین، کولرهای گازی و ...)
۲۲. ایجاد ارتباط و هماهنگی مستمر سازمانهای ذیربط با بافت؛
۲۳. یکسویه نمودن بینش و رویکرد واحدها و سازمانهای ذیربط؛
۲۴. همزمان نمودن اولویت هادر طرحهای مرتبط با بافت قدیم در سازمانهای ذیربط لازم و ضروری است.

نتیجه گیری

● بافت قدیم یکی از زیباترین بافتهای قدیم ایران است با ویژگیهای منحصر به فرد که در ارتفاع گسترش یافته است و دسترسی نزدیکی به دریا داشته، دارای چشم اندازی زیبا به خلیج فارس است. ویژگیهای خانه ها متناسب با تابستانهای گرم جنوب ساخته شده است و نسیم دریا به داخل منازل کشیده می شود. کوچه ها و خانه ها رو به سوی دریا و جهت باد شمال ساخته شده اند. مدل این نوع خانه ها در کشورهای پرتقال، بعضی کشورهای عربی و کشورهای آمریکای جنوبی مکزیک دیده می شود. با اندکی مرمت زمینه جذب سکونت در بافت فراهم می شود. علاوه بر جذب گردشگران داخل، باعث جذب توریست نیز خواهد شد و به عنوان هتل و مهمانسرا، خانه ها قابل استفاده هستند.

● این بافت یکی از منحصر به فردترین بافتهای تاریخی کشور است که با سایر نقاط ایران تفاوت‌هایی دارد، از جمله گسترش در ارتفاع به علت محدود بودن زمین، خانه‌ها چند طبقه ساخته شده‌اند و دیگر اینکه دارای بافتی متراکم است. خانه‌ها در کنار همدیگر با کوچه‌های باریک ساخته شده‌اند و بافتی ارگانیک همچون اکثر نواحی کشور را به وجود آورده‌اند. نحوه قرارگیری اجزاء بافت به گونه‌ای است که در عین اینکه خانه‌ها درونگرا هستند با ایجاد روزنه و نیم درها در فضای کوچه امکان دید را به بیرون میسر کرده است.

● بافت قدیم بوشهر نه تنها کاربرد مسکونی داشته است و هسته مرکزی شهر به شمار می‌رفته بلکه در درون خود بازار داشته و مرکز تجاری محسوب می‌شده است. اما امروز این بافت کاربرد مسکونی اما با کیفیت پائین زیستی و کالبدی دارد. نقش تجاری آن محدود به کناره‌های ساحل و خیابانهای اصلی شده و از منازل به عنوان تجارتخانه و فروشگاه و ساختمان اداری استفاده می‌شود.

● تا دوران قبل از انقلاب اکثریت جمعیت بوشهر در بافت قدیم اقامت داشته و بیشترین جمعیت در بافت پذیرا بود. در آن دوران هنوز بافت از دست مدرنیسم ناهمگن که از هیچ‌گونه فرم و اصول معماری خاصی بهره نمی‌برد در امان بود، و اکثریت ادارات مثل اوقاف، بهداری، دارایی، نظام وظیفه، ثبت اسناد، وزارت اقتصاد، سازمان بنادر و کشتیرانی، اداره دخیانیات، سینما، دبستان گلستان و چندین دبیرستان و بنا و غیره در بافت قدیم فعال بودند ولی بعد از انقلاب برای طرح توسعه بندر دخل و تصرفاتی در بافت صورت گرفت و مهم‌ترین بخش بافت یعنی بخش اعظم حاشیه تجاری بافت تخریب گردید. سپس برای بار دوم دوباره محور اصلی بازار حاج رئیس تخریب و تبدیل به خیابان آهنگران شد و در پی انجام این تخریب قسمتی از باارزش‌ترین بناهای بافت از بین رفت و ارتباط بین فضاهای بافت بهم خورده، بافتی که روزی منسجم بود از هم پاشیده شده است.

● بهسازی و نوسازی بافت کهن بوشهر باید در راستای چشم انداز و اهدافی که متناسب با بافت کهن این شهر باشد صورت گیرد. بدیهی است که راهبردها و اقدامات مورد نیاز در بخش‌های عملکردی و کالبدی نیز در راستای این اهداف باشد.

منابع

- بافت قدیم بوشهر، مرکز اسناد و کتابخانه میراث فرهنگی بوشهر.
- بافت قدیم بوشهر، سازمان مسکن و شهرسازی استان بوشهر.
- پوراحمد، احمد و علی شمعی، *اثرات توسعه فیزیکی، شهر یزد بر جمعیت بافت قدیم شهر، نامه علوم اجتماعی*، شماره ۱۸، ۱۳۸۰.
- حبیبی، کیومرث، *توسعه کالبدی، بهسازی، نوسازی بافت کهن شهر زنجان با استفاده از GIS*، دانشگاه تهران، پایان نامه دوره دکتری برنامه ریزی شهری، ۱۳۸۵ (چاپ نشده).
- حبیبی، محسن و ملیحه مقصودی، «مرمت شهری»، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۱.
- رهنمایی، محمد تقی، *شهرنشینی و شهرسازی در ایران*، مجموعه مقالات جشن نامه دکتر محمدحسن گنجی، ۱۳۷۱.
- زنگنه، حسن، *جنوب ایران به روایت سفرنامه نویسان*، انتشارات نوید: شیراز، ۱۳۷۹.
- عزیزی، مهدی، *سیر تحول سیاستهای مداخله در بافتهای کهن شهری در ایران*، مجله هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، شماره ۷، ۱۳۷۹.
- مشهدی زاده، ناصر، *تحلیلی از برنامه ریزی شهری در ایران*، مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ۱۳۷۴.
- معماریان، غلامحسین، *آشنایی با معماری مسکونی ایرانیان*، انتشارات دانشگاه علم و صنعت تهران، جلد اول، ۱۳۷۳.
- منصوری زاده، مرضیه، «بافت قدیم بوشهر»، *نشریه میراث لیان* (ویژه نامه هفته میراث فرهنگی استان بوشهر)، ۱۳۸۱.
- وزارت مسکن و شهرسازی، «مقررات شهرسازی و معماری و طرحهای توسعه و عمران مصوب شورای عالی شهرسازی و معماری ایران، دبیرخانه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۷۹.
- وزارت مسکن و شهرسازی، دبیرخانه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران، مصوبه ۸۴، ۳، ۱۶، تعاریف ساختار، نوع، مرجع و مستندات قانونی مداخله در بافتهای فرسوده شهری، ۱۳۸۴.